

WILLEM DE BLÉCOURT

‘De gouden vogel’, ‘Het levenswater’ en de Walewein

Over de sprookjestheorie van Maartje Draak

Abstract – Ever since the republication of Maartje Draak’s 1936 thesis in 1975, scholars of Dutch medieval literature have uncritically accepted her argument that the middle dutch epic *Walewein* is based on a fairy tale of the type ATU 550. As there is no written evidence for this, the claim rests on the reification of the tale type and its projection into medieval history. Fairy tale research, on the other hand, indicates that the type was developed out of an early nineteenth century Grimm story, which itself was a retelling of a late eighteenth century published tale, with, among others, has its roots in the medieval exemplum *The Water of Life*.

1. Openlijke en verborgen debatten

Binnen de Middelnederlandse letterkunde heersen al enige tijd enkele misverstanden over de afstamming van de belangrijkste Nederlandse loot van de Arthur-epiek, de *Walewein*. Terwijl Duinhoven in een reeks van publicaties (2001, 2003, 2006) poogt aan te tonen dat het gedicht voornamelijk is gebaseerd op al aanwezige teksten, in het bijzonder de *Floris ende Blancefloer*, houden anderen nog steeds vol dat er een niet opgeschreven, mondeling sprookje aan ten grondslag ligt,¹ en wel van het Aarne-Thompson type 550, thans ATU 550 (Uther 2004). Voor dit laatste heeft met name de keltologe Maartje Draak argumenten aangedragen in haar proefschrift uit 1936, *Onderzoekingen over de roman van Walewein*, herdrukt met een extra nawoord in 1975. Wat er daarna over te berde is gebracht komt hieruit voort. In deze bijdrage wil ik mij niet op het vakgebied van neerlandici begeven en voor zover hun voors en tegens betrekking hebben op middelnederlandse literatuur laat ik ze voor wat ze zijn. Het gaat mij hier uitsluitend om de inbreng die het sprookjesonderzoek op het debat kan hebben en wel voornamelijk die tak van het sprookjesonderzoek waarin vraagtekens worden gezet bij de voetstootse aanname van mondelinge overlevering.² Samengevat: er is het een en ander af te dingen op Draaks thesis en er zijn goede redenen aan te nemen dat het ‘middeleeuwse’ sprookje zoals zij het heeft gereconstrueerd pas in het begin van de negentiende eeuw tot stand is gekomen.

Dit is, zij het in andere bewoordingen, al in 1940 naar voren gebracht door de Oostenrijkse volkskundige Albert Wesselski, in een posthuum gepubliceerd op-

1 Daarnaast speelde de sprookjes these een rol in de reactie van Gerritsen (1996) op Lacy’s bijdrage aan het internationale *Walewein* nummer van het *TNTL*; vgl. de recensie van Winkelman (2002) van Besamusca & Kooper (1999).

2 De belangrijkste representanten hiervan zijn: Schenda (1988, 1993), Grätz (1988), Clausen Stolzenburg (1995).

stel in de *Acta Philologica Scandinavica* over de voorlopers van ‘De gouden vogel’ (‘Vom goldenen Vogel’, ‘Der goldene Vogel’) uit de *Kinder- und Hausmärchen* van de broeders Grimm (*KHM*), een sprookje dat tot het ATU 550-type wordt gerekend. Deze auteur was vermoedelijk niet op de hoogte van Draaks proefschrift; hij verwees er althans niet naar, zoals hij ook andere Nederlandse publicaties oversloeg en de *Walewein* alleen in Jonckbloets Duitse samenvatting aanhaalde. Van het omgekeerde kan evenwel geen sprake zijn: Draak was beslist bekend met Wesselski’s artikel – de *Acta* was per slot van rekening een gerenommeerd tijdschrift, waarin haar leermeester Van Hamel enkele jaren eerder nog had gepubliceerd³ – maar wenste er zowel in haar knaw-lezing van 1959 (Draak 1960) als in de bijlage bij de heruitgave van haar proefschrift (Draak 1975: 225–248) geen woorden aan vuil te maken. Zij heeft daarmee Neerlandici noch sprookjesonderzoekers een dienst bewezen (vgl. Scherf 1995: 513; Meder 1997).

Het betreft hier dus een zeer late rechtzetting, die in elk geval de wetenschappelijke twijfel over Draaks opvattingen over sprookjes poogt aan te wakkeren. Tegelijkertijd biedt dat de mogelijkheid om, naast het kritisch doornemen van Draaks proefschrift, Wesselski’s bewijsvoering licht bij te stellen in het kader van het meer recente sprookjesonderzoek.

2. Maartje Draak en de critici

In eerste instantie waren de reacties op de *Onderzoekingen* ronduit lauw: “‘onze’ literatuur-historici willen er eigenlijk niet aan, hun voorbehoud blijft nog steeds van kracht”, schreef Draak zelf (1960: 6; vgl. Gerritsen 1988: 93). In zoverre deze geleerden struikelden over het gebrek aan empirische onderbouwing, kan men het slechts met hen eens zijn. Sluitend bewijs voor de stelling dat de *Walewein* een ‘omgewerkt sprookje’ was, was opvallend afwezig; het moest zelfs afwezig zijn, want het zou mondeling doorvertelde verhalen betreffen. In haar reactie op een Engels overzichtsartikel van Sparnaay sprak Draak destijds zelfs de gevleugelde woorden:

Ik zou wel eens willen weten welk soort bewijs Sparnaay zou accepteren. Een Middeleeuwse bandopname?

Voor haar was de *Walewein* zelf het bewijs bij uitstek: natuurlijk was het sprookje ‘De gouden vogel’ van de gebroeders Grimm (*KHM* 57) niet de bron; Sparnaay verwarde variant en type (Draak 1960: 6). Nu mag Sparnaay zijn kritiek wat onzorgvuldig hebben geformuleerd, hij was zich wel degelijk bewust van het door Draak naar voren gebrachte onderscheid; in dezelfde zin waarin hij ‘De gouden vogel’ noemde, schreef hij namelijk ‘and is represented by variants all over the world’ (1959: 458). Draaks reactie stoelde derhalve op selectief citeren. Bovendien is een ‘variant’, dat wil zeggen een tekst die samen met andere, inhoudelijk gelijksoortige teksten een bepaald type vormt, nog altijd een concrete tekst, terwijl een type niet meer is dan een constructie. Deze constructie stoelt op het idee dat

3 In Nederland wees Jan de Vries bovendien op Wesselski’s opstel; zie het commentaar bij de door zijn echtgenote vertaalde *KHM: De sprookjes van Grimm*, p. 468–469 in de eerste druk uit 1942 — aantekeningen bij nr. 57. Tot de Lemniscaat-uitgave van 1974 was dit de gangbare, talrijke malen herdrukte Nederlandse *KHM*-editie.

sprookjes mondeling zijn overgeleverd en eeuwenlang vrijwel geen verandering hebben ondergaan. Draaks stelling dat een bepaald sprookjestype al in de middeleeuwen aanwezig was, vloeide voort uit de definitie van een type zelf en haar denkwijze was dus niet ontbloeit van cirkelvormigheid.

Uiteindelijk is Draaks argumentatie, met name door de naoorlogse generatie van Neerlandici die te maken kregen met de heruitgave van de *Onderzoekingen*, vlak voor haar emeritaat, voor zoete koek aangenomen. Zo schreef Van Oostrom dat het 'sprookje, waarop de Middelnederlandse *Roman van Walewein* berust [...] heel goed ook al in de middeleeuwen aan kinderen [kan] zijn verteld' (1989: 39). Een bloemlezing uit met name Engelstalige publicaties maakt een en ander nog duidelijker. 'Since the publication of A.M.E. Draak's doctoral dissertation it is generally agreed that Penninc has borrowed the underlying structure of his work from the medieval version of the Aarne/Thompson 550 fairy tale' (Janssens 1994: 118). Draak 'demonstrated that the Middle Dutch romance is a variation on a folk-tale type' en 'the plot structure was based on the folk tale' (Besamusca & Kooper 1999: 5). 'Penninc has transformed the structure and a number of narrative details from a popular folktale into a courtly romance' (Claassens & Johnson 2000: 29); het gedicht is 'the oldest written evidence of Aarne-Thompson's type 550', zij het 'thoroughly revised and enlarged' (Jongen 2000: 51-52); 'The guiding scheme of the romance is the structure of a well-known folktale, as Maartje Draak clearly demonstrated' (Van Dalen-Oskam 2000: 61). Eenstemmigheid alom.⁴

Naar de precieze redenen van deze, in verhouding tot de eerdere reacties nieuwe volgzaamheid is het slechts gissen: het is bijvoorbeeld mogelijk dat, omdat het auteurs in staat stelt een Nederlandstalige oorsprong van de *Walewein* te postuleren, de sprookjestheorie appelleert aan nationalistische gevoelens en ertoe bijdraagt om van Walewein 'a distinctively Dutch national hero' (Walters 1999: 206) te maken. Ook kan de omstandigheid dat volkskunde destijds niet meer aan Nederlandse universiteiten onderwezen werd en een armetierig bestaan leidde aan de Amsterdamse Keizersgracht, van enige invloed zijn geweest; in Duitsland zou er een felle discussie zijn ontstaan (vgl. Fehling 1977). In ieder geval liet Draak zelf ook nauwelijks tegenspraak toe. Voor haar was de Gaelic sprekende verteller die ze in het najaar van 1953 op een conferentie in Schotland ontmoette het ideaaltipe van de drager der sprookjestradiatie en ze raadde iedereen die sprookjesonderzoek wilde doen dan ook aan Iers te leren (Draak 1957). Immers: 'De Westelijke Hooglanden [...] en de Hebriden vormen tot de 17de [eeuw] met Ierland één grote cultuur-provincie' (Draak 1982: 66). Hoewel ze dat niet in zo veel woorden zei, mag worden aangenomen dat ze sindsdien een dergelijk figuur voor ogen had wanneer ze het over de Middeleeuwen had.

Pas in het werk van Duinhoven klonken enige bedenkingen door, maar dat was meer omdat deze een alternatieve stelling propageerde dan omdat hij kritiek had op Draaks speciale manier van sprookjesonderzoek. De reacties waren dan ook navenant. Winkelman, bijvoorbeeld, schreef in een repliek op een eerdere uiteenzetting van Duinhoven over zijn stellingen aangaande de *Walewein*:

4 Tot in de schooluitgaven toe; zie: Barendregt, Bloem & Verbeek (2006: 98): 'Het kan bijna niet anders of de auteur van de *Roman van Walewein* was bekend met het sprookje en heeft zijn verhaal daarop gebaseerd'. Onder 'sprookje' wordt hier niet het type, maar 'De gouden vogel' verstaan.

Het verdient zeker aanbeveling de sprookjesthese van M. Draak steeds weer opnieuw kritisch te doordenken en zo nodig te modificeren. Toch zal Draaks sprookjesthese (...) bepalend blijven voor elk onderzoek naar de genen van onze held. [2001: 75]

Iets eerder had Haug Draaks vergelijkende analyse al ‘genau und überzeugend’ genoemd (1995: 198). Nu kan men deze laatste twee auteurs (evenals overigens alle andere geciteerde Neerlandici) verwijten het sprookjesonderzoek links te laten liggen,⁵ maar Duinhoven doet niet anders en geeft en passant zelfs toe: ‘Dat sprookjes invloed hebben gehad op W[alewein], is aannemelijk; dat W in zijn geheel op een sprookje gebaseerd zou zijn, niet’ (2006: 209, noot 415). Over welke sprookjes hebben zij het en wat houdt Draaks these nu precies in?

3. Sprookjesonderzoek in de jaren dertig en later

Draak volgde de werkwijze van de zogenaamde Finse School, ook wel de geografisch-historische methode geheten.⁶ De groep geleerden die onder deze aegis verenigd was, was het er in de eerste plaats om te doen het onderzoek naar volksverhalen een gedegener wetenschappelijk aanzien te geven. Hiertoe hadden zij een typecatalogus ontworpen die het onderzoek in strakke banen kon leiden, en hanteerden zij een methode die het gebrek aan historische bronnen zou moeten verhelpen. Aangezien immers historische verspreiding alleen kon plaatsvinden binnen een geografische ruimte, zou het, zo redeneerden zij, mogelijk moeten zijn om de geschiedenis van een verhaal af te lezen uit die geografie. Hiertoe moesten zo veel mogelijk teksten van een bepaald type worden verzameld en vervolgens geordend per ‘volk’, dat wil zeggen per etnische affiliatie. Uit de variaties in de geografische distributie zou dan de geschiedenis van een verhaal zijn af te leiden (Anderson 1934). Vanuit dit perspectief was Draaks onderzoek van meet af aan hybride: half volkskundig en half letterkundig. Het ontbeerde bovendien een theoretische reflectie over de aard en geschiedenis van sprookjes en hoe ze dienstig konden zijn aan het begrijpen van Middelnederlandse werken. Draak concentreerde zich op tekstanalyse en -vergelijking. De uitkomst van het volkskundig onderzoek stond daarbij voor haar bij voorbaat vast: de *Walewein* toonde aan dat het sprookje westeuropes was. Ze deed dan ook geen onderzoek ‘naar de “oervorm” van het sprookje of de plaats van ontstaan’ (Draak 1936: 11, noot 3) hoewel ze allerminst schroomde een reconstructie te maken van het sprookje zoals de auteur van het epos dat ‘gekend moet hebben’ (1936: 130). Op hun beurt moesten sprookjes verduidelijken dat zij de grondslag van de *Walewein* vormden. Ook dat was een onbetwist gegeven, vooral omdat Draak weigerde het omgekeerde zelfs maar als experiment te overwegen: ‘de varianten van het Aarne-Thompson-550-type kunnen nooit zijn voortgekomen uit deze Arthur-roman’, schreef ze later

⁵ In een noot middenin de aangehaalde passage verwijst Winkelman naar een eerdere studie van zijn hand (1993). Hierin wordt lovend over Draak geconcludeerd dat haar studie nog steeds het *Walewein* onderzoek ‘draagt’, zonder ook maar een enkele verwijzing naar sprookjesonderzoek van jongere datum dan Draaks proefschrift.

⁶ Draak (1936: 11, noot 1) verwijst naar het werk van de exponenten van de Finse School, Kaarle Krohn en Antti Aarne. Zie over hen: Rausma (1977) en Pentikäinen (1996).

(1975: 236). Desalniettemin was dat inmiddels voor sprookjesdeskundigen een serieuze optie geworden (Lüthi 1962: 39-40).

Er was, zo stelde Draak, bij haar sprookjesonderzoek 'niet naar volledigheid' gestreefd (1936: 19). Ze had ruim honderdvijftig sprookjesteksten verzameld (daarbij aanzienlijk geholpen door de commentaren op de *KHM*, zie Bolte & Polivka 1913: 503-510) en doorgewerkt, maar dat aantal was 'toevallig'. Naar volkskundige maatstaven uit die tijd was het bovendien aan de geringe kant – Ranke had bijvoorbeeld in 1934 zijn studie naar het sprookje 'De twee broers' gepubliceerd, waarvoor hij ongeveer 770 versies analyseerde (Ranke 1979). Het zou ook betrekkelijk eenvoudig blijken het aantal teksten aanzienlijk uit te breiden. Zo kwam Ranke (1958: 192) op 41 Duitse versies uit (tegenover 15 in de *Onderzoekingen*) en in de Franse catalogus (Delarue & Tenèze 1964: 347-357) werd het aantal van 34 bereikt (tegenover 7 bij Draak), zonder dat er in de tussentijd intensief veldwerk had plaatsgevonden. Voor een belangrijk deel kwam dit verschil voort uit de omstandigheid dat Draak geen ongepubliceerde teksten in haar onderzoek betrok, terwijl die toch her en der in volkskundige verzamelingen en archieven aanwezig waren (en ze met diverse volkskundigen correspondeerde).⁷ In plaats van haar materiaalbasis evenwel ook maar enigszins naar volkskundige normen uit te bouwen, onderwierp Draak de geselecteerde teksten aan een strenge selectieprocedure. Dit betrof 'slechte' versies, 'literaire' (dat wil in dit verband zeggen niet-orale) versies en versies die eigenlijk onder te brengen waren bij het belerende verhaaltje 551, *The Water of Life*. De oudst bekende Franse variant, 'Le petite grenouille verte', bijvoorbeeld, was 'een zeer verminkte versie en wat stijl betreft een voor de tijd van ontstaan karakteristiek mengsel van suikerigheid en cynisme'. Dit achttiende-eeuwse literaire verhaal bevatte desalniettemin 'onmiskerbare' 550-elementen, die bewezen 'dat in Frankrijk omstreeks 1700 verhalen van dit type "in omloop" moeten geweest zijn' (Draak 1936: 48). Over het geheel genomen maakten de Romaanse varianten 'een treurige indruk' (1936: 53). De Russische versie was daarentegen 'als verhaal voortreffelijk'. Dat die op een volksprent was gebaseerd en derhalve in ieder geval gedrukt, was nu meer een reden om de tekst als niet-literair te beschouwen. De diverse drukken zouden 'meegewerkt hebben om het sprookje in de volksmond de oude en zuivere vorm te doen behouden' (1936: 48-49). Dergelijke karakterisering en getuigen nauwelijks van een onbevooroordeelde visie, laat staan van enige wetenschappelijke distantie. Het materiaal werd in een mal geperst en de opvatting van Draak bepaalde hoe het eruit kwam.

De afwijzing van verhalen van het type ATU 551 was nog enigszins beredeneerd. Draak vermeldde tenminste de belangrijkste elementen van de typeomschrijving die afweken van nummer 550, te weten het bemachtigen van het levenswater en het bezwangeren van een prinses, en concludeerde vrij snel dat nummer 551 maar beter buiten de analyse gehouden kon worden (1936: 44-46). Het type werd hier door haar gereificeerd terwijl de omschrijving de plaats innam van de eigenlijke

7 Volgens Gerritsen (1998: 40) zou Van Hamel een volledig sprookjesonderzoek hebben tegengehouden omdat daarvoor een te grote talenkennis nodig was. Het maakt evenwel weinig uit of er twee of twintig teksten in een vreemde taal verwerkt moeten worden en Duitse, Franse, Ierse en Deense versies zouden helemaal geen probleem hebben opgeleverd.

teksten, wat niet echt een zorgvuldige basis voor een selectie genoemd kan worden. Enige willekeur was beslist aanwezig: de ene 551-variant was wel in haar eerste selectie opgenomen en de andere niet – het meest in het oog lopende voorbeeld is het ontbreken van het verhaal ‘Het levenswater’ (*KHM* 97) binnen de verzameling Duitse teksten (1936: 22-23, vgl. 43). Dit bracht met zich mee dat de zeventiende-eeuwse Nederlandse en daarvan afgeleide Scandinavische versies uit het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw die Draak in eerste instantie in haar lijst had opgenomen bij nummer 551 thuishoorden en ‘dus zelfs waardeloos voor het *Walewein*-onderzoek’ waren (1936: 48). En zodoende werd ze met het ‘onaangename feit’ geconfronteerd dat er ‘een kloof van vijf eeuwen’ gaapte tussen de *Walewein* en de voor haar doel relevante sprookjesteksten (1936: 50). Ze ontliiep op die manier ook een mogelijke historische, seriële vergelijking, want de enige andere achttiende-eeuwse tekst, een Duitse, had ze slechts in een Nederlandse vertaling kunnen vinden (1936: 22, 47).⁸ Historisch gezien is het een heikele onderneming om enkel met behulp van een select aantal negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse teksten de ‘sprookjeselementen’ in een dertiende-eeuws gedicht te karakteriseren (vgl. Dekker 1985; Bottigheimer 1989), vooral als wordt nagelaten de inhoudelijke verbanden tussen die teksten in ogenschouw te nemen en er daarnaast bij voorbaat een groep teksten als irrelevant wordt uitgesloten. Wat wordt er dan eigenlijk aangetoond?

Voor volkskundigen was de strikte scheiding tussen de twee verhaaltypen destijds al omstreden en ze prefereerden de ‘nauwe relatie’ tussen beide te benadrukken (Bolte & Polívka 1913: 511; Liljeblad 1934/1940). Bovendien meende de samensteller van de internationale catalogus en motief-index, Stith Thompson, dat het verhaal nummer 550 ‘a considerable literary history’ bezat, wat gezien de toen prevalerende trend zo veel mogelijk verhalen als mondeling te beschouwen een opmerkelijke uitspraak was. Voor hem was de Europese oorsprong van het type geenszins vanzelfsprekend; er was een uitputtende studie nodig voordat men zelfs maar naar de herkomst kon gissen (1946: 107). En in Nederland wees De Vries in navolging van Wesselski erop dat ‘De gouden vogel’ terugging op een boekje uit 1787. Hij verwees naar de *Walewein* zonder een precieze relatie met het sprookje aan te geven of Draaks proefschrift zelfs maar te noemen: ‘een tocht om een zwevend schaakbord wordt in het Middelnederlandse gedicht “Walewein” verteld’ (Grimm 1942: 469). Voor zover sprookjesdeskundigen op Draaks werk reageerden, gebeurde dat met de nodige distantie.

In dit alles speelt het concept verhaaltipe een cruciale rol. Als abstractie mag het buiten de empirie staan, als concreet begrip heeft het wel degelijk een ontwikkeling doorgemaakt (vgl. Dundes 1997). En niet alle ‘typen’ kennen eenzelfde geschiedenis: sommige zijn bijvoorbeeld veel later en elders gedefinieerd dan andere. Voor de eerste vaststelling van een type gebruikte Aarne een klein aantal negentiende-eeuwse verzamelingen. Naast het in Finland bijeengebrachte materiaal waren dat de door Grundtvig voor Denemarken opgezette index, de Russische sprookjes zoals gepubliceerd door Afanasjev, een Griekse en een Siciliaanse bundel en, als oudste, de *Kinder- und Hausmärchen* (Aarne 1912). Voor het type-

8 Het betrof hier de tekst van Günther, in de ogen van Draak een ‘litteraire’ variant; zie ook de samenvatting (Draak 1936: 34-36), zie verder noot 13.

nummer 550 bracht dat met zich mee dat het voornamelijk op basis van ‘De gouden vogel’ uit de *KHM* werd geformuleerd, aangezien het in Sicilië ontbrak, in Griekenland was verhaspeld en de Deense en Russische teksten in grote lijnen met de Duitse overeenstemden (zie ook: Aarne 1910: 25). Dit was voor Denemarken niet zo verwonderlijk omdat de *KHM* er al vroeg in vertaling verschenen was (Pulmer 1988: 187) – op de relatie tussen de Russische verhalen en de *KHM* kom ik nog terug. Scandinavische volkskundigen gingen er toch al van uit dat het subgenre wondersprookje hun streken pas aan het eind van de achttiende eeuw had bereikt (Liungman 1955).⁹

Een bepaald type is op zijn minst een samenvoeging en op zijn hoogst een, meestal negentiende-eeuwse, momentopname van op elkaar lijkende verhaaltteksten. Latere onderzoekers probeerden zo veel mogelijk de verhalen in hun land, of taalgebied, onder te brengen in het internationale schema en wanneer dat niet lukte, zochten ze ofwel een in hun ogen zo geschikt mogelijke classificatie, of ontwierpen ze een nieuwe. Dit project was gedurende de hele twintigste eeuw in ontwikkeling. Draak gebruikte in de jaren dertig de eerste door Thompson (1928) doorgevoerde herziening. In de jaren zeventig schreef ze dat de door haar onderzochte verhalen ‘maar juist’ voldeden, ‘omdat het 550-type nog niet was “vastgelegd”’ (1975: 235–236)¹⁰ – een wat schimmige opmerking die alleen maar begrijpelijk is wanneer in aanmerking wordt genomen dat sindsdien een volgende, derde typecatalogus was verschenen (Thompson 1961). In beide herzieningen was overigens de ‘analyse’ van de typen 550 en 551 samengevoegd; ‘vastgelegd’ waren ze in feite al in respectievelijk 1812 en 1815 met de verschijning van deel 1 en 2 van de *KHM*. Dat een ‘type’ pas zou zijn gefixeerd wanneer zo veel mogelijk varianten zijn bekeken, is, om de terminologie van Draak te weerkaatsen, ‘dwaasheid’ en ‘het probleem op zijn kop draaien’ – het gaat voorbij aan de classificerende activiteiten van de volkskundige. Natuurlijk bestond het verhaal ‘De gouden vogel’ als zodanig niet in de dertiende eeuw, maar aangezien het bepalend was voor de omschrijving van het type 550, is het alleen al op grond daarvan twijfelachtig of een verhaal dat tot dat type gerekend zou kunnen worden in de dertiende eeuw aan te wijzen is.

Een dergelijke redenering ontkent wat sprookjesonderzoekers sinds de Grimms hebben aangenomen, namelijk dat er een groot mondeling reservoir van sprookjes zou hebben bestaan, als ‘de orale onderstroom van de verhaalkunde’ (Gerritsen 1998: 42), vrijwel tijdloos en onveranderlijk, pas aangeboord door de negentiende-eeuwse onderzoekers als een vorm van mentale archeologie (en toen eigenlijk al hard bezig te verdwijnen). Deze voorstelling van zaken wordt nu erkend als een romantische constructie die eerder zelf onderwerp van onderzoek dient te zijn dan dat zij iets zou verduidelijken over een voorafgaande periode (zie ook: Dundes 1985; Hobsbawm & Ranger 1983). Verhalen veranderen, zeker als ze mondeling worden doorverteld, en als genre bereikten met name wondersprookjes pas mondelinge circuits in de loop van de negentiende eeuw. In deze bijgestelde, in

9 Althans dit gedeelte van hun theorie is overeind gebleven, de rest, waarin een Aziatische oorsprong werd verondersteld, moet nu danig worden bijgesteld.

10 Nu citeerde ze Sparnaay wel volledig, maar haar kritiek zat inmiddels zo vastgebakken dat ze er een extra draai aan gaf. Vgl. Duinhoven (2006: 209, noot 416).

historisch opzicht meer accurate benadering zijn gedrukte ‘sprookjes’-teksten niet meer al dan niet zwaar vervormde bewerkingen van een onderliggend mondeling verhaal, maar worden ze op een eigen merites en affiliaties beoordeeld. Het aannemen van een ontoegankelijke (en daarmee manipuleerbare) mondelinge traditie wordt zodoende overbodig. Er blijkt dan plotseling ook voor een groot aantal ‘sprookjes’ een traceerbare genealogie te bestaan, vaak lopend via de Italiaanse verhalenbundels van Straparola en Basile, de Franse schrijfsters van de *contes des fées* rond 1700 (met inbegrip van Perrault) en de latere receptie daarvan in Duitsland (Moser 1977; zie ook Moser 1980). Nationale exercities versluisden makkelijk de internationale verbanden. Deze optiek brengt bovendien met zich mee dat de geografisch-historische methode, en daarmee de opvattingen van Draak over sprookjes, in een specifiek paradigma te plaatsen zijn. Door de grote hoeveelheid teksten in verschillende talen is dat hoe langer hoe meer als onwerkbaar komen vast te staan. Daarbij gaat de ordening per ‘volk’ volkomen voorbij aan communicatie via gedrukte kanalen en de vele in omloop zijnde vertalingen. En de resultaten, die de distributie van verhalen in kaart moesten brengen, zijn het stadium van speculatie eigenlijk nooit ontgroeid (Röhrich 1987).

4. Het voorgeslacht van ‘De gouden vogel’

Jacob en Wilhelm Grimm kregen de tekst met de titel ‘Vom wunderbaren Vogel’ in 1810 opgestuurd uit Marburg, waar een kennis na veel moeite een vrouw aan de praat had gekregen, die door Clemens Brentano als een sprookjesvertelster was aangewezen. Een jaar eerder hadden de broers hun jongere (destijds zestienjarige) zusje Lotte langsgestuurd, voor wie de vrouw er het zwijgen toe had gedaan (Rölleke 1974). De twee verhalen die ze op deze wijze in handen kregen, waren zeker geen schoolvoorbeeld van een mondelinge overlevering. Het eerste was een versie van Assepoester, al circulerend in Duitse vertalingen van Perrault en d’Aulnoy. De tekst die uiteindelijk ‘De gouden vogel’ zou worden was een navertelling van het verhaal ‘Der treue Fuchs’ uit de in totaal vier verhalen bevattende bundel *Kindermärchen aus mündlichen Erzählungen gesammelt* uit 1787 (Wesselski 1940; Bluhm 2001). Als auteur hiervan werd pas decennia later Wilhelm Christoph Günther bekend, destijds predikant in Weimar. Het enige mondelinge aan diens verhalen was, dat hij zei ze in zijn jeugd gehoord te hebben, waarschijnlijk omdat ze hem voorgelezen waren (Grätz 1988: 202-205).

In het begin van de negentiende eeuw werd Günthers verhaal op zijn beurt weer verschillende malen mondeling en dus in versimpelde vorm ten gehore gebracht ten behoeve van het projekt van de broeders Grimm en uit de aard der zaak resulteerde dat in van elkaar afwijkende teksten (Bolte & Polívka 1913: 503). Wilhelm Grimm redigeerde die vervolgens tot één verhaal. In dit proces sneuvelen enkele saillante openingsdetails, namelijk dat de koning die zijn zonen uitzond om de vogel te zoeken ziek was en dat de te zoeken vogel de Fenix was, en niet zomaar een gouden vogel. Dat herinnerde te veel aan Günthers vertelling, die de broers een ‘falschem Ton’ toeschreven – ze vonden zijn hele bundel maar armetierig. In plaats daarvan gebruikte Wilhelm de appel stelende vogel. Die kan hem uit Marburg zijn aangereikt door de onder druk gezette vrouw, die een draai aan

een haperende herinnering gaf (vgl. Rölleke 1975: 319-329); hij kan de vrucht ook hebben ontleend aan het begin van het verhaal 'Die weiße Taube' dat hem in 1809 door zijn destijds 21-jarige overbuurmeisje Gretchen Wild was verteld. Daarin steelt een witte duif de vruchten van een koninklijke perenboom. De jongste van drie prinsesjes volgt de duif die een betoverde prinses blijkt te zijn. Hij verlost haar en wordt koning (Rölleke 1975: 92-93). Hoe dan ook waren de appels een late toevoeging en verder totaal onbelangrijk in het verhaal. Wel droeg de bewerking bij aan de latere scheiding tussen ATU 550 en ATU 551, waarvan één van de redenen was dat ze een verschillend begin hadden (Draak 1936: 44). Meer dan een eeuw later stelde het Draak voor het dilemma welke opening in de ATU 550-varianten nu het meest authentiek was, aangezien een aantal toch nog de zieke koning opvoerde. Na enige deliberatie maakte ze de (foutieve) keuze voor de appelboom, omdat die nog het meest overeenkwam met het kostbare schaakbord in de *Walewein* en het alternatief te dicht bij ATU 551 in de buurt kwam (1936: 59-60). De Grimms bleven de verwantschap tussen 'De gouden vogel' en 'Het levenswater' overigens wel in hun aantekeningen signaleren (de notie van een 'type' was hun vreemd). De drieslag: vogel – paard – koningsdochter, Aarne's oorspronkelijke omschrijving van het verhaalttype die later als het kenmerk bij uitstek van ATU 550 beschouwd zou worden (vgl. Ranke 1958: 191) en ook nog het belangrijkste verband met de *Walewein* zou moeten vormen, was al wel aanwezig in Günthers verhaal.

In 'Der treue Fuchs' lijdt een koning aan jicht en podagra en droomt hij dat hij van zijn kwalen verlost zal zijn wanneer hij de Fenix hoort zingen. Zijn drie zonen trekken er één voor één op uit, maar de oudste twee raken gepreoccupeerd met een roversbende en alleen de jongste zet, met behulp van een vos, door tot hij het paleis van de koning heeft gevonden waar de vogel in een kooi zit. Omdat hij de waarschuwing van de vos negeert niet een andere, zeer kostbare kooi mee te nemen, wordt hij gevangen. Hij vertelt zijn verhaal, vermurwt de koning die hem gevangen heeft en krijgt als opdracht het bonte paardje te halen – in ruil daarvoor mag hij de vogel hebben. Hier gaat het weer mis, en nu moet hij de wonderschone Trako Meid uit de klauwen van een reus redden om die tegen het paardje te kunnen inruilen (Günther 1999: 74-105; Uther 1990: 131-160). Typierend is hier het twee keer niet opvolgen van de raad van zijn helper: de hebzucht van de prins zet telkens de volgende scène in beweging. Wesselski heeft laten zien dat dit verhaal een combinatie vormde van twee andere (al gebruikte hij het begrip 'combinatie' niet, hij wees wel op de verbanden). In het eerste, de queeste ter bemachting van de Fenix ter genezing van een aan podagra lijdende vorst, figureren de drie broers. Het betreft hier het door Draak buiten spel gezette cluster Scandinavische verhalen (Wesselski 1940: 151-159).¹¹ Bij het tweede gaat het om een vertelling uit de laat-zestiende-eeuwse *Metamorfosi* van de Italiaan Lorenzo Selva. Hoewel in dit laatste verhaal maar één vijandige (half-)broer voorkomt, bezit het wel de drieledige structuur. Het doel van deze tocht is eveneens het vinden van een geneesmiddel, en de held slaagt daar pas in wanneer de gunsten van een dame zijn verworven en een gevleugeld paard is bemachtigd, en hij geleerd heeft de

11 Draak hoopte ooit hier een apart artikel over te publiceren (1936: 48, noot 2); voor zover ik heb kunnen nagaan heeft zij dat niet gedaan.

waarschuwingen die verschillende mensen hem onderweg hebben gegeven, in acht te nemen (Wesselski 1940: 190-195).

Het is mogelijk dat Günther een (vooralsnog onbekend) Frans voorbeeld gebruikte waarin de verschillende verhalen al waren samengesmeed tot een nieuw; hij kan het ook zelf hebben gedaan. In zijn inleidende dialoog schreef hij, zonder verder in details te treden, dat hij verhalen had ‘zusammengefüget’. Hij moet ook een versie van de queeste om het levenswater hebben gekend, want hij gebruikte andere onderdelen ervan in zijn volgende verhaal, ‘Die Königin Willowitte mit ihren zwei Töchtern’ (Günther 1999: 106-125). In ieder geval lopen alle sporen stuk voor stuk naar Frankrijk. In ‘Der treue Fuchs’ is bijvoorbeeld een schijnbaar misplaatste fee die aan de vos uitlegt dat hij betoverd is door de reus die zijn zus heeft geschaakt in opdracht van de koning die het bonte paardje bezit (maar kennelijk zelf heeft gehouden). Ook de onthoofding (en ontstaarting) van de vos om hem te onttoveren, zijn typisch Frans. Bovenal zijn het echter de twee, ‘Der treue Fuchs’ samenstellende verhalen, die een Franse connectie hebben. De Scandinavische groep werd voorafgegaan door een Nederlandse tekst die een halve eeuw ouder was. Dit was in de titel van de Deense uitgave van 1692 vermeld, maar door latere onderzoekers op het gezag van de Grimms nooit serieus genomen (vgl. Draak 1936: 48).

In die Nederlandse tekst, met de titel ‘Aertige Fabel, van een Koning van Englant, en de vogel Fenix’, werd de aan podagra lijdende koning opgevoerd die de vogel Fenix moet horen om beter te worden. Zijn jongste zoon vindt die, na getoond te hebben bestand te zijn tegen de aandrang zijn ‘kriele lusten met dartele vrouwen [te] blussen’, een heel paleis met jonge vrouwen te hebben weerstaan, en een schamel ezeltje te kiezen in plaats van fraaie paarden. Wanneer hij de prinses ziet die bij de vogel ligt te slapen, kan hij evenwel niet nalaten haar te beslapen. ‘Hy viel dan by haer op ’t bedde, en bluste de brant die hem brande.’ Daarbij bemachtigt hij ook nog een brood dat nooit opraakt, een fles wijn die nooit leeg wordt en een onoverwinnelijk zwaard. Daar helpt hij dan op de terugweg koningen mee die op hun beurt hem bijstaan, samen met de prinses die naar de vader van haar zoon op zoek is, als hij weer thuis door toedoen van zijn broers in de moeilijkheden is geraakt (Boekenoogen 1909: 136-144; Meder & Hendriks 2005: 735-743). Zoals Draak ooit opmerkte, had de tekst alles weg van een ‘letterlijke vertaling’ (1943: 98); het verhaal maakte deel uit van een bundel vol met Franse ‘grolen’ en vertoonde ‘de stijl dezelfde gallicismen-inslag (...) van de “zinnen-vertaald-uit-het-Frans” der andere verhalen’. Desondanks bleef ze rekening houden met ‘een heel kleine mogelijkheid’ dat er een mondelinge versie was geweest (1960: 10-11).¹²

Selva’s *Metamorfosi* was in 1611 door de Franse vertaler Jean Boudoin in het Frans omgezet met als titel *La métamorphose du vertueux, livre plein de moralité*; aan hem is bijvoorbeeld ook de Franse versie van de fabels van Aesopus te danken (Spica 2002). Als andere uitlopers van deze vertaling, en speciaal het verhaal hieruit over de zoektocht naar een magisch geneesmiddel, zijn de ‘Aventures d’Ab-

¹² Dat een in Drenthe geboren verteller in 1935 nog een versie hiervan ten gehore kon geven, zie: Henßen (1951: 80-81), is meer in overstemming met de omstandigheid dat het verhaal sinds het midden van de zeventiende eeuw een aantal keren werd herdrukt.

dalla fils d’Hanif’ van Abbé Bignon uit 1712 en het door Draak zo verfoeide ‘Le pétite grenouille verte’ te beschouwen – Wesselski kon deze Franse tekst evenmin pruimen, maar om geheel andere redenen dan Draak; hij struikelde over het gebrek aan logica in de verhaallijn, waarin de kikvors (een prinses) de held erop uitstuurt om een andere, zelfs schaarsgeklede vrouw te schaken, terwijl zij (de vors) toch voor hem is voorbestemd (Wesselski 1940: 195-197). Dit verhaal bewijst allerminst het toenmalige bestaan van een type, alleen maar dat de auteur de *La métamorphose* had gelezen.

Zowel het (ongetitelde) verhaal uit de *Metamorfosi* als de (Franse voorganger van de) Aertige Fabel waren op hun beurt afhankelijk van ‘Het levenswater’ uit de vroeg-veertiende-eeuwse verzameling van exempla *Scala Celi* door Johannes Gobijs. De zieke koning in dit laatste verhaal kan alleen maar genezen door het levenswater. De jongste komt een oude man tegen die hem de weg wijst en voor gevaren, dat wil zeggen verleidingen waarschuwt. De eerste is een dood te maken draak, de tweede een niet te bekijken schare maagden, de derde niet aan te nemen wapens, en de vierde de niet te luiden klok die in de poort hangt van het paleis waar de jonkvrouw woont die de sleutel tot het levenswater bezit. Hij volgt de instructies en krijgt zo het water, de hand van de dame, en zijn vaders koninkrijk (Wesselski 1940: 183-164; Wesselski 1925: 80-81; Tubach 1969, nr. 5214). Als symbool van wederopstanding is de Fenix synoniem aan het levenswater. Dat klinkt nog door aan het eind van ‘Der treue Fuchs’, wanneer de prins door zijn broers in een afgrond wordt geworpen en het leven laat, waarop de vos de zalf van de reus gaat halen om hem weer tot leven te wekken. In de Grimm-redactie raakte ook dat detail zoek en overleeft de prins de val.

Wanneer men deze reeks van verhalen weer in de juiste temporele volgorde zet, loopt er een duidelijke lijn van het veertiende-eeuwse verhaal ‘Het levenswater’ naar het vroeg-negentiende-eeuwse ‘De gouden vogel’: uit de verzoeken in de eerste is in de loop der tijd het veronachtzamen van de waarschuwingen in de laatste ontstaan en het levenswater is, met de Fenix als belangrijke tussenstap, gemetamorfoseerd tot de gouden vogel. Dit was geenszins een dwingende ontwikkeling: andere vormen, zoals bijvoorbeeld die waarin het levenswater gehandhaafd bleef, bleken ook levensvatbaar. En het is allerminst uit te sluiten dat elementen uit andere verhalen (bijvoorbeeld bijbelse) op dit proces van invloed zijn geweest, of zelfs dat er nog nu onbekende tussenteksten worden gevonden. Desalniettemin is in hoofdlijnen de conclusie onontkoombaar dat het verhaal zoals de Grimms dat bewerkten en publiceerden, en vervolgens in latere *KHM* drukken weer redigeerden, een late afsplitsing was van de levenswater-reeks, en dus nooit al in de dertiende eeuw aanwezig kan zijn geweest, laat staan als ‘type’.

5. Negentiende-eeuwse versies

In plaats van de historische relatie tussen de diverse sprookjesteksten te analyseren, maakte Draak op basis van het door haar gezeefde negentiende-eeuwse materiaal een reconstructie van het verhaal zoals het in de dertiende eeuw aanwezig geweest zou moeten zijn en kwam vervolgens tot de slotsom: ‘Alle aanwijzingen spreken er voor dat het sprookje dat in de Walewein schuilt, een normale versie

was van de (Noord-)Westelijke overlevering' (1936: 131). De oostelijke (dat wil zeggen: Russische) traditie week af omdat daarin de protagonist even dood was – dat dit ook bij Günther het geval was, deed niet ter zake. Die 'normale versie', die voornamelijk moet worden afgeleid uit Draaks commentaar op 'verminkte' overleveringen, zal zeer dicht in de buurt zijn gekomen van de *KHM*, en wel eerder de laatste editie uit 1857 dan het eerste deel van de eerste editie uit 1812. Juist in het geval van de *KHM* was Draak evenwel beducht voor 'literaire' contaminatie, en ze signaleerde die in teksten uit Ierland (1936: 42), Oostenrijk en het Zweedse gedeelte van Finland (1936: 93-94). Van een Boheems verhaal stond al vast dat de auteur naar de *KHM* had gekeken (1936: 53, noot 1) en ook een Vlaamse tekst (Leroy 1894) stond 'ongetwijfeld mede onder invloed van de Grimm-redactie' (Draak 1936: 54). Tevens kwam wel eens 'een wantrouwen' bij haar op dat de diverse Noorse versies iets te veel afhankelijk waren van de bundel van Asbjørnsen (1936: 55). Zelfs in de meest onwaarschijnlijke gevallen moest men er rekening mee houden dat een verteller wel eens een gedrukte tekst onder ogen had gehad; Draak verwees naar een voorbeeld uit de Kaukasus waarbij een Georgische verteller op school een boekje had gelezen, terwijl hij in eerste instantie volhield dat hij het oude mensen had horen vertellen (1936: 52, noot 3).

Had Draak deze argwaan ook bij andere teksten ten toon gespreid, dan had ze tot de conclusie kunnen komen dat de meeste negentiende-eeuwse 'mondelling' teksten tot gedrukte bronnen te herleiden waren, die zelf uit het eind van de achttiende of het begin van de negentiende eeuw stamden. Het is hier niet de plaats om het sprookjesgedeelte van Draaks onderzoek geheel over te doen; het negentiende-eeuwse verspreidingspatroon met steeds een gering aantal teksten per land en grote overeenstemmingen tussen teksten in verschillende talen, wijst op zich al op een overlevering die voornamelijk via gedrukte kanalen verliep. Enkele illustraties mogen hier volstaan. Zo is er in een verhaal uit het Belgisch-Limburgse Genk uit het einde van de negentiende eeuw sprake van de vogel Vinus en een derde zoon die met behulp van een vos eerst de vogel, dan het 'rosbonte' paard en vervolgens de 'schoone Lena' ophaalt, zijn broers vrijkoopt en de vos doodslaat, die dan verandert in Lena's broer (Roeck 1980: 32-34). Dat is een redelijk exacte weergave van Günthers 'Der treue Fuchs', wiens tekst dan ook in Nederlandse vertaling ter beschikking stond.¹³ De enige vrijheid die de verteller zich veroorloofde was om Lena 'aan 't schrobben' te laten zijn wanneer de prins langs komt.

In een volgend Vlaams verhaal waren twee 'onvolledige lezingen (...) versmolten', de een uit Antwerpen en de ander uit Denderleeuw. Hier moet de held behalve de appel stelende 'Zingende Vogel' (wiens naam met gouden letters op zijn vleugels geschreven staat) een 'Lichtsteen', een ezeltje en de mooie Brigitta verzamelen, wordt hij wederom geholpen door een vos en gaan zijn broers er op het laatst met de buit vandoor (De Mont & De Cock 1924: 291-300). Die vierdeling lijkt een uitvinding van de samenstellers, vooral om dat zij aantekenden: 'te Antwerpen blijft de jonkvrouw verzwegen, te Denderleeuw Ezelken-stap-aan en de Lichtsteen', maar was eerder gebruikt door Wolf in diens *Deutsche Hausmärchen* (1854), waarin de vierde opdracht ook uit het halen van een steen bestaat en de

13 *Nieuwe Moeder de Gans* – een reeks drukken tussen 1793 en 1827 (vgl. Boekenoogen 1909: 144). Draak (1936: 22, noot 1) raadpleegde de derde druk van 1801.

prins wordt gewaarschuwd de prinses niet haar mooiste jurk aan te laten trekken voordat ze met hem meekomt. De twee 'lezingen' zijn derhalve afkomstig uit de *KHM* (Denderleeuw) en uit de bundel van Wolf (Antwerpen), die in Vlaanderen een grote naam bezat omdat hij er als eerste volksverhalen had opgetekend.

De Russische varianten van het sprookje waren iets ouder dan de Vlaamse, hoewel niet bewijsbaar terugreikend tot in het begin van de achttiende eeuw. De oudst aanwijsbare versie verscheen in de bundel *Dedushkiny progulki* (*Ommetjes met Grootvader*) uit 1819 en was gebaseerd op een pamflet (Vogl 1841: 4-5; Taruskin 1996: 559). Dezelfde tekst werd vervolgens opgenomen door Afanasjev in zijn achtjarige Russische sprookjesverzameling van 1855-1863 (Afanasjev 1985: 368-381; vgl. Draak 1936: 49). Het was niet zozeer dat de gedrukte, met houtsneden geïllustreerde teksten de mondelinge overlevering in stand hielp te houden, als wel dat er steeds gebruik van werd gemaakt bij publicaties. In de jaren zeventig van de negentiende eeuw merkte Ralston al op: 'But it is a "chap-book" story, and therefore of doubtful origin' (1873: 286). Het Russische verhaal vertoonde opvallende overeenkomsten met dat van Günther en het belangrijkste verschil was dat de wolf, die de plaats van de vos had ingenomen, zich in de terug te geven prinses en paard veranderde, zodat de held er niet meer vandoor hoefde te gaan zodra hij het gewenste in handen had. Dat zal de Russische inbreng zijn geweest, die vervolgens voor een lichte ongerijmdheid zorgde, want zoals Draak al constateerde: 'Wanneer hij zich uit vrije beweging kon transformeren, wat behoefde hij dan op onttovering te wachten?'. Ze zocht evenwel de verklaring hiervoor in de mogelijke instabiliteit van de gedaanteverwisseling (Draak 1936: 111), en geenszins in een niet geheel doordachte ingreep van een tekstschrijver. In latere Russische versies werden steeds meer Russische elementen aangebracht, zoals een Baba Jaga (Scherf 1995: 816-819).

In dit verband staat een Schots verhaal, aan het eind van de jaren vijftig van de negentiende eeuw opgetekend uit de mond van een arbeider in een steengroeve te Knockderry, eerder aan het eind dan aan het begin van een traditieketen. De Engelse literatuurhistoricus Ker (1931: 340; vgl. Ker 1894) had het – zonder enige vorm van argumentatie of zelfs maar vergelijking met andere negentiende-eeuwse teksten – in bepaalde opzichten als 'more original than the medieval romance' genoemd en het was door Draak bestempeld als 'goed' (1936: 53). De vogel is evenwel niet meer van goud, maar een blauwe valk, de koning is niet meer ziek maar heeft een hebzuchtige tweede echtgenote. Er zijn nu vier opdrachten, wat mij hier vooral uit de verhaallijn lijkt voort te vloeien omdat de held een speciaal zwaard nodig heeft om de vijf koppen van de reus af te hakken die de eigenaar van de vogel is. En de vos verandert nu niet alleen in de in te ruilen wezens en voorwerp, maar ook nog in de vaartuigen die de held eerst naar Ierland en dan naar Frankrijk brengen (Campbell 1890: 344-357). Dit laatste verraadt ontlening uit de Russische cyclus (met omissie van de levenswater-episode), mogelijk via Roemenië, waar onderweg de vos weer is ingevallen voor de wolf. Deze Schotse verteller leefde zijn creativiteit uit binnen een gegeven stramien, aangenomen dat zijn interviewer niet al te veel in de tekst heeft ingegrepen. Het tegenovergestelde kwam ook voor.

In een tweede Antwerpse versie, in 1913 verteld door de dochter van een timmerman, neemt een jongen de gouden vogel, het zilveren paard en de wonder-schone prinses alledrie tegelijk mee uit een kasteel van reuzen (De Meyere 1929:

103-111). De driedeling is ook verdwenen uit een zeldzame en late Nederlandse versie uit de Gelderse Liemers. Een prins trekt er voor zijn zieke vader op uit om zowel de ‘vogel Venus’ als de ‘appel van gezondheid’ te bemachtigen en hij doet zo goed zijn best als hij bij de eigenaar van de vogel werkt en ‘knapt de boel zo goed op’ dat hij ze niet meer hoeft te stelen en dus ook niet een paard en een prinses (of een steen) hoeft te bemachtigen. De vertelster had dit sprookje van haar vader gehoord, die geboren was in 1860 (Tinneveld 1976: 190-192). Verhalen konden wel degelijk slecht worden herinnerd en vervormd – hetgeen te verwachten is als ze worden door- en naverteld. Dat wil niet zeggen dat ze niet in een eerder stadium gelezen of voorgelezen waren. Vervorming houdt juist in dat er ergens een basistekst bestond, of zelfs verschillende basisteksten, en in de negentiende eeuw waren er, mede door toedoen van uitgevers en sprookjesonderzoekers, genoeg publicaties voorhanden om die te leveren. In Duitsland was het verhaal, behalve in de *KHM*, al in de jaren twintig van de negentiende eeuw opgenomen in het *Buch der Maerchen für Kindheit und Jugend* (Löhr 1820) en in de *Märchenkranz für Kinder* (Lehnert 1829). Günthers boekje werd in 1857 herdrukt. Het zou zelfs verbazend zijn als zegspersonen (als die er altijd bij te pas kwamen want sprookjesverzamelaars putten soms ook direct uit de literatuur) nooit een gedrukte tekst waren tegengekomen. Als er door navertellen al nieuwe versies ontstonden, dan werd daar vaak in een volgend stadium nog een laag aan toegevoegd door de redacteur. Het idee van een ‘zuiver’ sprookje was vooral het ideaalbeeld van de publicisten, die in navolging van Wilhelm Grimm ijverig combineerden en redigeerden en ieder een eigen versie van dat beeld naar buiten brachten.

6. Draak en Wesselski

Het valt Maartje Draak achteraf moeilijk te verwijten dat ze in de mondelinge overlevering van een sprookje als ‘De gouden vogel’ geloofde. Sinds de Grimms was dat de dominante opvatting onder sprookjesonderzoekers en vanaf het begin van de negentiende eeuw waren er inderdaad ook sprookjes genoteerd die mondeling waren verteld (zonder dat er serieus naar de bron werd geïnformeerd). Ook een mogelijke connectie tussen ‘De gouden vogel’ en de Arthur-cyclus was al door de Grimms aangegeven, al zagen zij vooral een verband met *Tristan en Isolde* (Clausen-Stolzenburg 1995: 53-54). In Draaks geval werd de preoccupatie met oraliteit ondersteund door haar kennis van de Keltische cultuur, en die was, in tegenstelling tot middeleeuwse ‘sprookjes’, grotendeels wel gedocumenteerd. Het is opmerkelijk dat ze nu net voor wat ‘de Ierse varianten van internationale sprookjes’ betreft twijfels uitte: ‘Ik moet bekennen dat ik de herkomst problemen in de loop van de 19de eeuw angstig gecompliceerd ga vinden’, schreef ze. De *KHM* veroorzaakte ‘abnormale “kruisbestuivingen”’. Maar onmiddellijk na deze ontboezeming ging ze op zoek naar het ‘betrouwbare inheemse’ in de Ierse verhaalschat en vond dat in de vormgeving, de taalbeheersing en de ‘slagvaardige dialoog’ (Draak 1982: 68). Nu was het lang niet alleen de *KHM* die een mondelinge traditie beïnvloedde en Ierse vertellers waren bovendien goed in staat uitheems materiaal te verwerken, zeker als ze merkten dat zo iets werd gewaardeerd door verzamelaars. Hun verhaalschat was, gezien de talrijke combinaties die ze zich veroor-

loofden, van jonge datum (vgl. Ó Súilleabháin & Christiansen 1963).

Het constante problematische element in Draaks poging het sprookjestype 550 terug te projecteren in de dertiende eeuw, is de nauwe, eigenlijk genetische binding met het levenswater-verhaal. Voor iemand die er van tevoren al van overtuigd was dat een sprookje in de trant van ‘De gouden vogel’ aan de wortels van de *Walewein* lag, wrikte ‘Het levenswater’, was het ‘waardeloos’; vanuit die optiek waren beide verhalen niet samen te denken. De *Scala Celimoet* voor Draak een anomalie zijn geweest, die het beste als niet bestaand kon worden beschouwd, ondanks de tekst die ze wel gezien moet hebben (want afgedrukt in Bolte & Polívka 1913: 512-513).¹⁴ Het is inderdaad nog maar de vraag of de *Walewein*, waarin zelfs een verwijzing naar het levenswater voorkomt, in de door Wesselski aangegeven reeks past. Hij vond zelf van niet; drietrapsverhalen kwamen wel vaker voor en de overeenkomsten tussen ‘De gouden vogel’ en de *Walewein* waren alleen maar toevallig (1940: 189-190).

In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw werd een levendig en internationaal debat gevoerd over sprookjes. De Finse school lag zelf onder vuur, niet in de laatste plaats vanwege een kritische bespreking door nestor Krohn van een aantal onderzoeksresultaten. Ook Wesselski’s opvattingen riepen weerstand op; zijn theoretische werk (Wesselski 1931) was bijvoorbeeld zwaar bekritiseerd door zijn Baltische collega Anderson (1935), voornamelijk omdat hij mondelinge overleveringen als een afvalproduct van literaire werken beschouwde en een andere mening had over het vraagstuk van de stabiliteit van volksverhalen (vgl. Wesselski 1936). Hoewel Wesselski’s werk was ingebed in contemporaine discussies en zijn stijl destijds al moeilijk toegankelijk was, was het zijn tijd ver vooruit en benadrukt recenter onderzoek het blijvende belang van zijn standpunt. Maar omdat het de enige wetenschappelijke basis ondermijnde van een discipline waarop toch al werd neergekeken, kon er pas weer op worden teruggegrepen nadat de opvattingen over sprookjes zodanig veranderd waren dat mondelinge overlevering geen automatisch vaststaand gegeven meer was.

Met Draaks *Onderzoekingen*, en met name het sprookjesgedeelte ervan, was dat geenszins het geval; het had geen boven de context van de jaren dertig uitstijgende waarde. Binnen de internationale volkskunde was het niet meer dan een Nederlandse curiositeit, die zelfs niet in een meer gangbare taal gepresenteerd hoefde te worden. In tegenstelling tot Wesselski maakte Draak geen deel uit van een internationale citeergemeenschap van sprookjesdeskundigen, ook niet in de jaren vijftig of zestig toen het veld meer open was komen te liggen. De enkele Nederlandse lezingen die ze in de jaren tachtig over sprookjes gaf (Draak 1981; 1989), laten zien dat ze de aansluiting met de academische discussies al enige tijd kwijt was; ze vormen een merkwaardige combinatie van ahistorische speculaties en opvoedkundige adviezen. Haar proefschrift schoot zowel destijds, als in 1975, als nu vooral te kort in de rigide afbakening van het ‘type’ en de daarop volgende zelfstandiging en verdere manipulaties. Als constructie is een type niet meer dan gereedschap, vaak handig om verschillende versies van een bepaald verhaal te ach-

14 Het alternatief is een enorme blinde vlek te veronderstellen. Enkele jaren na haar promotie schreef Draak over de zeventiende eeuwse Nederlandstalige ‘Aertige Fabel’ dat het ‘de oudst bekende literaire variant van Aarne Thompson 551’ vertegenwoordigde (1943: 82).

terhalen, maar lastig wanneer het uitzicht op historische ontwikkelingen belemmert. Een stringente scheiding tussen ATU 550 en ATU 551 ontkent de sleutelpositie van Günthers laat achttiende-eeuwse, duidelijk samengestelde verhaal en de daaraan voorafgaande teksten. Aan de hand van een precieze vergelijking tussen die teksten blijkt het ook goed mogelijk te bepalen welk element is overgenomen, wat als een latere toevoeging moet worden beschouwd, en wat als een restant. Pas de teksten uit het midden van de zeventiende eeuw zijn eventueel als ‘sprookje’ (fabel) te benoemen, al hoorde seksualiteit later niet meer in sprookjes thuis. De eerdere teksten zijn te veel verwoven met Christelijke moraal en mystiek om ze als ‘sprookje’ te kunnen zien (vgl. Wesselski 1940: 194).

‘De gouden vogel’ uit de *KHM*, bepalend voor de formulering van het ATU 550-type, is in dit licht slechts een korte fase in een langdurig proces van verhaalvorming. Samen met verwante verhalen werd het vervolgens weer verder verteld en aangepast. Zoiets is maar ten dele in een typeaanduiding te vangen. En als men per se een type ter ordening van deze groep van verhalen wil gebruiken, dan komt ATU 551 veel meer in aanmerking – al doet dat nog steeds geen recht aan de tekstgeschiedenis. Van ‘bewijzen’ voor een onafhankelijke dertiende-eeuwse aanwezigheid van een aan de *Walewein* voorafgaand ‘sprookje’ blijft op deze manier helemaal weinig over: men kan het schaakbord vanzelfsprekend interpreteren als een soort spiritueel geneesmiddel, maar dat lijkt toch iets te ver gezocht. Hiermee wil ik vanzelfsprekend niet het belang ontkennen van de vraag naar de mogelijke verhalen waarop de *Waleweingestoeld* is, maar die zal beantwoord moeten worden aan de hand van eerder en eigentijds materiaal, zonder vervuiling met negentiende-eeuwse sprookjesteksten en twintigste-eeuwse opvattingen over sprookjestypen. Voor hedendaagse Neerlandici schijnen sprookjes evenwel, althans waar het om de *Walewein* gaat, buiten de geschiedenis en de wetenschap te staan. Wanneer ze worden opgevat als onderling afhankelijke verhaaltteksten met een rijke en gecompliceerde internationale verspreiding en ontwikkeling, brengt dat ze wellicht op vertrouwder terrein.

Bibliografie

- Aarne 1910 – Antti Aarne, *Verzeichnis der Märchentypen*. Helsinki 1910. FFC 3.
 Aarne 1912 – Antti Aarne, *Übersicht der mit dem Verzeichnis der Märchentypen in den Sammlungen Grimms, Grundtvigs, Afanasjews, Gonzenbachs und Hahns übereinstimmenden Märchen*. Helsinki 1912. FFC 10.
 Afanasjew 1985 – A.N. Afanasjew, *Russische Volksmärchen*, vertaling Swetlana Geier. München 1985.
 Anderson 1934 – Walter Anderson, ‘Geographisch-historische Methode’. In: *Handwörterbuch des deutschen Märchens*, II (Berlin, 1934/1940) p. 508-522.
 Anderson 1935 – Walter Anderson, *Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische folkloristische Methode*. Tartu 1935.
 Barendregt, Bloem & Verbeek 2006 – Petra Barendregt, Noor Bloem & John Verbeek, *Walewein*. Amsterdam 2006. *Text in context* 7.
 Besamusca & Kooper 1999 – Bart Besamusca & Erik Kooper, ‘Introduction: the Study of the *Roman van Walewein*’. In: Bart Besamusca & Erik Kooper (red.), *Originality and Tradition in the Middle Dutch Roman van Walewein*. Cambridge 1999, p. 1-12.
 Bluhm 2001 – Lothar Bluhm, ‘Wilhelm Christoph Günther, die Brüder Grimm und die *Marburger Märchenfrau*’. In: Simone Jung (red.), *Märchen in der Literaturwissenschaft*. Leipzig 2001, p. 10-

19.

- Boekenoogen 1909 – G.J. Boekenoogen, 'Nederlandsche sprookjes uit de xviii^{de} en het begin der xviii^{de} eeuw'. In: *Volkskunde* 20 (1909) p. 129-157.
- Bolte & Polívka 1913 – Johannes Bolte & Georg Polívka, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, i. Leipzig 1913.
- Bottigheimer 1989 – Ruth B. Bottigheimer, 'Fairy Tales, Folk Narrative Research and History'. In: *Social History* 14 (1989) p. 343-357.
- Campbell 1890 – J.F. Campbell, *Popular Tales of the West Highlands*, II. Paisley/London 1890.
- Claassens & Johnson 2000 – Geert H.M. Claassens & David F. Johnson, 'Arthurian Literature in the Medieval Low Countries: An Introduction'. In: Geert H.M. Claassens & David F. Johnson (red.), *King Arthur in the Medieval Low Countries*. Leuven 2000, p. 1-34.
- Clausen-Stolzenburg 1995 – Maren Clausen-Stolzenburg, *Märchen und mittelalterliche Literaturtradition*. Heidelberg 1995.
- Van Dalen-Oskam 2000 – Karina van Dalen-Oskam, 'The Flying Chess-Set in the *Roman van Walewein*'. In: Geert H.M. Claassens & David F. Johnson (red.), *King Arthur in the Medieval Low Countries*. Leuven 2000, p. 59-68.
- Dekker 1985 – A.J. Dekker, 'De Huizinga-sprookjes van Darnton'. In: *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) p. 28-33.
- Delarue & Tenèze 1964 – Paul Delarue & Marie-Louise Tenèze, *Le conte populaire français*, II. Paris, 1964.
- Draak 1936 – A.M.E. Draak, *Onderzoekingen over de Roman van Walewein*. Haarlem 1936.
- Draak 1943 – A.M.E. Draak, 'St. Niklaesgift'. In: *TNTL* 62 (1943) p. 81-105.
- Draak 1957 – A.M.E. Draak, 'Duncan Macdonald of South Uist'. In: *Fabula* 1 (1957) 47-58.
- Draak 1960 – Maartje Draak, *Het verloop van het Nederlandse sprookje*. Amsterdam 1960.
- Draak 1975 – A.M.E. Draak, *Onderzoekingen over de roman van Walewein (Met aanvullend hoofdstuk over "Het Walewein onderzoek sinds 1936")*. Groningen/Amsterdam 1975.
- Draak 1981 – Maartje Draak, 'Volksverhalen'. In: *en nu over jeugdliteratuur* 8 (1981) p. 167-171.
- Draak 1982 – Maartje Draak, 'De herkomst van Keltische volksverhalen'. In: *Bzzlletin* 10 (1982) [nr. 92], p. 65-68.
- Draak 1989 – Maartje Draak, 'Vertellen'. In: Wendy de Graaff e.a. (red.), *Op de stroom van de rivier. Over vertellen*. Den Haag 1989, p. 8-13.
- Duinhoven 2001 – A.M. Duinhoven, 'De bron van *Walewein*'. In: *Nederlandse letterkunde* 6 (2001) p. 33-70.
- Duinhoven 2003 – A.M. Duinhoven, 'Notities bij de *Walewein*'. In: *TNTL* 119 (2003) p. 143-166.
- Duinhoven 2006 – A.M. Duinhoven, *Floris, Gloriant en Walewein. Over Middelnederlandse kringloopliteratuur*. Hilversum 2006.
- Dundes 1985 – Alan Dundes, 'Nationalistic Inferiority Complexes and the Fabrication of Fakelore: A Reconsideration of Ossian, the *Kinder- und Hausmärchen*, the *Kalevala* and Paul Bunyan'. In: *Journal of Folklore Research* 22 (1985) p. 5-18.
- Dundes 1997 – Alan Dundes, 'The Motif-Index and the Tale Type Index: A Critique'. In: *Journal of Folklore Research* 34 (1997) p. 195-208.
- Fehling 1977 – Detlev Fehling, *Amor und Psyche. Die Schöpfung des Apuleius und ihre Einwirkung auf das Märchen, eine Kritik der romantischen Märchentheorie*. Mainz 1977.
- Gerritsen 1988 – W.P. Gerritsen, 'De plaats van Maartje Draak in de neerlandistiek'. In: D.R. Edel, W.P. Gerritsen & K. Veelenturf (red.), *Monniken, ridders en zeevaarders. Opstellen over vroeg-middeleeuwse Ierse cultuur en Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam 1988, p. 91-95.
- Gerritsen 1996 – W.P. Gerritsen, '*Walewein* goes international'. In: *TNTL* 112 (1996) p. 227-237.
- Gerritsen 1998 – W.P. Gerritsen, 'Maartje Draak'. In: Suzette Haaksma (red.), *Geleerd in Utrecht*. Utrecht 1998, p. 38-51.
- Grätz 1988 – Manfred Grätz, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung. Von Feenmärchen zum Volksmärchen*. Stuttgart 1988.
- Grimm 1942 – *De sprookjes van Grimm*, vertaling M.M. de Vries-Vogel. Utrecht 1942.
- Günther 1999 – Christoph Wilhelm Günther, *Kindermärchen aus mündliche Erzählungen gesammelt*. Thomas Eicher, Eva Laubrock & Tobias Moersen (red.). Oberhausen 1999.
- Haug 1995 – Walter Haug, 'Kombinatorik und Originalität. Der *Roman van Walewein* als nachklassisches literarisches Experiment'. In: *TNTL* 111 (1995) p. 195-205.
- Henßen 1951 – Gottfried Henßen, *Überlieferung und Persönlichkeit. Die Erzählungen und Lieder des Egbert Gerrits*. Münster 1951.

- Hobsbawm & Ranger 1983 – Eric Hobsbawm & Terence Ranger (red.), *The Invention of Tradition*. Cambridge 1983.
- Janssens 1994 – J.D. Janssens, 'The "Roman van Walewein", an Episodic Arthurian Romance'. In: Erik Kooper (red.), *Medieval Dutch Literature in its European Context*. Cambridge 1994, p. 113-128.
- Jongen 2000 – Ludo Jongen, 'Walewein as Confessor: Crime and Penance in the *Roman van Walewein*'. In: Geert H.M. Claassens & David F. Johnson (red.), *King Arthur in the Medieval Low Countries*. Leuven 2000, p. 45-58.
- Ker 1894 – W.P. Ker, 'The Roman van Walewein (Gawain)'. In: *Folk-lore* 5 (1894) p. 121-127.
- Ker 1931 – W.P. Ker, *Epic and Romance. Essays on Medieval Literature*. London 1931 (reprint of second, 1908 edition).
- Lehnert 1829 – Johann Heinrich Lehnert, *Mährchenkranz für Kinder, der erweiternden Unterhaltung besonders im Familienkreise geweiht*. Berlin 1829.
- Leroy 1894 – J. Leroy, 'Stijn Lukket-al of Meer geluk dan verstand'. In: *Biekorf* 5 (1894) p. 161-167, 193-197, 209-215.
- Liljeblad 1934/1940 – [Sven] Liljeblad, 'Fahrt nach dem Heilmittel'. In: *Handwörterbuch des deutschen Märchens*, II. Berlin 1934/1940, p. 6-8.
- Liungman 1955 – Waldemar Liungman, *Das wahrscheinliche Alter des Volksmärchen in Schweden*. Helsinki 1955. FFC 156.
- Löhr 1820 – Johann Andreas Christian Löhr, *Buch der Maerchen für Kindheit und Jugend, nebst etzlichen Schnaken und Schnurren, anmuthig und lehrhaftig*, II. Leipzig, 1820.
- Lüthi 1962 – Max Lüthi, *Märchen*. Stuttgart 1962.
- Meder 1997 – Theo Meder, 'De gouden vogel' In: Ton Dekker, Jurjen van der Kooi & Theo Meder, *Van Alladin tot Zwaan kleef aan. Lexicon van sprookjes: ontstaan, ontwikkeling, variaties*. Nijmegen 1997, p. 149-153.
- Meder & Hendriks 2005 – Theo Meder & Cor Hendriks, *Vertelcultuur in Nederland. Volksverhalen uit de collectie Boekenooien (ca. 1900)*. Amsterdam 2005.
- De Meyere 1929 – Victor de Meyere, *De Vlaamse Vertelschat*, III. Antwerpen/Santpoort 1929.
- De Mont & De Cock 1924 – Pol de Mont & Alfons de Cock, *Wondervertelsels uit Vlaanderen uit den volksmond opgetekend*. Zutphen 1924².
- Moser 1977 – Dietz-Rüdiger Moser, 'Altersbestimmung des Märchens'. In: *Enzyklopädie des Märchens* 1 (1977) p. 407-419.
- Moser 1980 – Dietz-Rüdiger Moser, 'Theorie- und Methodernprobleme der Märchenforschung'. In: *Jahrbuch für Volkskunde* NF 3 (1980) p. 47-64.
- Van Oostrom 1989 – F.P. van Oostrom, 'Lezen, leren en luisteren in klooster, stad en hof. Kinderboeken in de middeleeuwen?'. In: Nettie Heimeriks & Willem van Toorn (red.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden*. Amsterdam 1989, p. 15-40.
- Pentikäinen 1996 – Juha Pentikäinen, 'Krohn, Kaarle Leopold', *Enzyklopädie des Märchens* 8 (1996) p. 484-486.
- Pulmer 1988 – Karin Pulmer, 'Zur Rezeption der Grimmschen Märchen in Dänemark'. In: *Brüder Grimm Gedenken* 8 (1988) p. 181-203.
- Ralston 1873 – W.R.S. Ralston, *Russian Folk-Tales*. London 1873.
- Ranke 1958 – Kurt Ranke (red.), *Schleswig-holsteinische Volksmärchen (ATH 403-665)*, [11]. Kiel 1958.
- Ranke 1979 – Kurt Ranke, 'Brüder: Die zwei B. (AaTh 303)'. In: *Enzyklopädie des Märchens* 2 (1979) p. 912-919.
- Rausma 1977 – Pirkko-Liisa Rausma, 'Aarne, Antti Amatus'. In: *Enzyklopädie des Märchens* 1 (1977) p. 1-4.
- Roeck 1980 – F. Roeck, *Volksverhalen uit Belgisch Limburg*. Utrecht/Antwerpen, 1980.
- Röhrich 1987 – Lutz Röhrich, 'Geografisch-historische Methode'. In: *Enzyklopädie des Märchens* 5 (1987) p. 1012-1030.
- Rölleke 1974 – Heinz Rölleke, "'Die Marburger Märchenfrau". Zur Herkunft der KHM 21 und 57'. In: *Fabula* 15 (1974) p. 87-94.
- Rölleke 1975 – Heinz Rölleke, *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm. Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810 und der Erstdrucke von 1812*. Coligny/Genève 1975.
- Schenda 1988 – Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lese- stoffe 1770-1910*. Frankfurt am Main 1988³.

- Schenda 1993 – Rudolf Schenda, *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa*. Göttingen 1993.
- Scherf 1995 – Walter Scherf, *Das Märchenlexikon*. München 1995.
- Sparnaay 1959 – Hendricus Sparnaay, ‘The Dutch Romances’. In: Roger Sherman Loomis (red.), *Arthurian Literature in the Middle Ages. A Collaborative History*. Oxford 1959, p. 443-461.
- Spica 2002 – Anne-Elisabeth Spica, ‘Jean Boudoin et la fable’. In: *xviie siècle* 54 (2002) p. 417-432.
- Ó Súilleabháin & Christiansen 1963 – Seán ó Súilleabháin & Reidar Th. Christiansen, *The Types of the Irish Folktale*. Helsinki 1963. FFC 188.
- Taruskin 1996 – Richard Taruskin, *Stravinski and the Russian Traditions*, 1. Oxford 1996.
- Thompson 1928 – Stith Thompson, *The Types of the Folk-tale. A Classification and Bibliography*. Helsinki 1928. FFC 74.
- Thompson 1946 – Stith Thompson, *The Folktale*. New York 1946.
- Thompson 1961 – Stith Thompson, *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*. Helsinki 1961, herdrukt in 1963 en 1973. FFC 184.
- Tinneveld 1976 – A. Tinneveld, *Vertellers uit de Liemers*. Wassenaar 1976.
- Tubach 1969 – Frederic C. Tubach, *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki 1969. FFC 204.
- Uther 1990 – Hans-Jörg Uther, *Märchen vor Grimm*. München 1990.
- Uther 2004 – Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. Helsinki 2004. FFC 284.
- Vogl 1841 – Johann N. Vogl, *Die ältesten Volksmärchen der Russen*. Wenen 1841.
- Walters 1999 – Lori J. Walters, ‘Making Bread from Stone: the “Roman van Walewein” and the Transformation of Old French Romance’. In: Bart Besamusca & Erik Kooper (red.), *Originality and Tradition in the Middle Dutch Roman van Walewein*. Cambridge 1999, p. 189-207.
- Wesselski 1925 – Albert Wesselski, *Märchen des Mittelalters*. Berlin 1925.
- Wesselski 1931 – Albert Wesselski, *Versuch einer Theorie des Märchens*. Reichenberg i. B. 1931, herdrukt te Hildesheim in 1974.
- Wesselski 1936 – Albert Wesselski, ‘Die Vermittlung des Volkes zwischen den Literaturen’. In: *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 34 (1936) p. 177-197.
- Wesselski 1940 – Albert Wesselski, ‘Ein deutsches Märchen des achtzehnten Jahrhunderts und die Historie om kong Edvard af Engelland’. In: *Acta Philologica Scandinavica* 13 (1939/1940) p. 129-200.
- Winkelman 1993 – J.H. Winkelman, ‘Gecontamineerde vertelstructuren in de middel nederlandse “Roman van Walewein”’. In: *Spiegel der Letteren* 35 (1993) p. 109-128.
- Winkelman 2001 – Johan H. Winkelman, ‘Commentaar bij A.M. Duinhoven: “De bron van Walewein”’. In: *Nederlandse Letterkunde* 6 (2001) p. 71-76.
- Winkelman 2002 – J.H. Winkelman, [z.t., recensie van Besamusca & Kooper 1999]. In: *Nederlandse Letterkunde* 7 (2002) p. 157-162.
- Wolf 1851 – Johann Wilhelm Wolf, *Deutsche Hausmärchen*. Göttingen/Leipzig 1851.

Adres van de auteur

willem@pondsquare.u-net.com